

MARX ÉSZREVÉTELEI INDIÁRÓL

(A Marx halálának 100. évfordulójára rendezett
linzi konferencián elhangzott előadás szövege)

Karl Marx halálának századik évfordulója egybeesik két írása megjelenésének százharmincadik évfordulójával. Ezek a cikkek, amelyek egy New York-i újság londoni levelezőjének jelentéseiként láttak napvilágot, az indiai történettudomány fontos dokumentumaivá váltak. A New York Daily Tribune-ben 1853. június 10-i és július 22-i keltezéssel megjelent két cikkében Marx hozzátartott a gyarmatosítás előtti indiai civilizáció alapvető mechanizmusainak, az indiai brit uralomnak, valamint India fejlődése és felszabadulása jövőbeli folyamatának az értelmezéséhez. Bármilyen kiválóak is ezek a cikkek, és bármekkora hatást is gyakoroltak az Indiai Nemzeti Mozgalomra, mégsem tekinthetjük ezeket az írásokat Marx India-értelmezése teljes kifejtéseinek. Egyrészt azért, mert Marx korábban már más írásokat is publikált Indiáról, másrészt azért, mert 1853-ban írt cikkei után tovább folytatta tanulmányait és elmélkedéseit.

Az 1850-es években Marx különböző cikkeket írt ennek az újságnak, amelyekben fontos megfigyeléseket tett Indiáról; több fontos, kiegészítő megjegyzést találhatunk Marx és Engels korabeli levelezésében, és azokban a cikkeken, melyeket Engels írt, Marx kérésére.¹

1857–58 folyamán Marx papírra vetette a híres *Grundrissé*-t, és tisztázó-előkészítő jegyzeteit a *Tőké*-hez, és ezekben megkísérelte elhelyezni Indiát a pre-kapitalista formáció általa kialakított rendszerében.² De éppen a *Tőké*-ben, pontosabban annak 1867-ben megjelent első kötetében meglehetősen átalakította (fontos szövegmódosításokkal, megjegyzésekkel, és új szövegrészekkel) Indiáról alkotott fő téziseit, s jelentőségüket azáltal is megnövelte, hogy beillesztette a kapitalizmusról alkotott nagyszabású elemzésének klasszikus keretei közé. Értékes kijelentéseket tartalmaz a *Tőke* poszthumusz két további kötete is, amelyeket Engels adott ki, Marx jegyzetei alapján.³

1867 után az Indiára történő utalások kissé csökkentek Marx kiadott írásaiban, bár a szerző érdeklődése nem szűnt meg, ahogy ezt az indiai tör-

tételemről 1857 után elejtett megjegyzései is tanúsítják.⁴ Morgan és Kovalevsky műveinek olvasása után a faluközösségek iránt is fetámadt az érdeklődése.⁵

Marx Indiáról alkotott nézeteinek felbecsülésével csaknem minden művét figyelembe kell vennünk, amit harminc év alatt írt. Ráadásul nem lehet egyszerűen egymás mellé helyezni írásait, hiszen időnként Marx nézetei is változtak, s különösen sokat változott a prekoloniális Indiáról alkotott interpretációja.

A PREKOLONIÁLIS TÁRSADALOM

1. A hagyományos általánosítások

Amikor Marx 1853-ban a brit hódítás előtti indiai társadalomról írt, valószínűleg Hegelnek az indiai civilizációról alkotott értelmezéséből indult ki.

„A hinduknak nincs történelmük”, mondta Hegel, „se olyan fejlődésük, amely valódi politikai állapotot hozna létre”.⁶ Az indiai kultúra közismert terjedése „néma, tétlen terjeszkedés”. Így aztán „India népe nem hajtott végre hódításokat, de minden alkalommal legyőzte önmagát.”⁷ Lényegileg ezt az ítéletet ismétli Marx a jól ismert részletben:

„Az indiai társadalomnak nincs történelme, legalábbis nincs ismert történelme. Amit mi a történelmének tekintünk, az nem más, mint a sikeres hódítók története, akik birodalmakat alapítottak ennek az ellenállásra képtelen és változatlan társadalomnak passzív bázisán.”⁸ Hegel az indiai („hindu”) kultúra ideológiáját a „képzelet” panteizmusának tekintette, amely „minden véges létező egyetemes istenítésében, és az Isteni degradációjában”, az embernek „a személyiségről és a szabadságról” való lemondásában fejeződik ki.⁹ Ezért „az emberi életet tisztelő moralitást nem találhatjuk meg a hinduk körében.”¹⁰ Hasonlóképpen Marx is arról beszél, hogy „maga a gyilkosság vallási rítus Hindusztánban – a természet állatias imádata, amelynek lealacsonyodása abban a tényben mutatkozik meg, hogy az ember, a természet ura, rajongva térdre hullik Hanumán, a majom és Szabbala, a tehén előtt.”¹¹

A társadalom valóságos megszerveződésében az isteni formák sokaságával a kasztok sokasága járt együtt. Hegel elismerte, hogy ez fejlődést jelent a differenciálatlan társadalomhoz képest, de ugyanakkor kárhoztatta is a kasztrendszert, amely kemény szabályaival megalapította „a legdegra-

dálóbb szellemi szolgásgot”.¹² Az indiai faluszervezetben is a változhatatlan szigorúságot érzekelte:

„A falvak teljes jövedelme, ahogy azt már említettük, két részre oszlik, egyik a rádzsáé, a másik a termelőké; de elkülönített részt kap a helyi főnök, a bíró, a víz felügyelője, az istentisztelet számára rendelt brahman, az asztrológus (szintén brahman, aki megmondja a szerencsés és szerencsétlen napokat), a kovács, az ács, a fazekas, a mosó, a borbély, az orvos, a táncosnők, a muzsikus, a költő. Ez szilárd és változatlan, s nincs önkénynek alávetve. Az ilyen falu teljesen független. További kapcsolat fejedelem és alattvalók között nem áll fenn. Minden politikai forradalom tehát közömbösen zajlik le a közönséges indiai előtt, mert az ő sorsa nem változik.”¹³

Mindezt Marx elismétli a faluközösségről adott hasonló leírásában, ahol *in extenso* idézi Hegel feltehető forrásának, az 1812-ből származó, híres *Fifth Report*-nak (ötödik jelentés) egy részletét.¹⁴ Marx nemcsak kárhoztatja ezeket a „kasztrendszerből és rabszolgaságtól bemozgolt közösségeket”, de a politikai eseményektől való elszigeteltségüket is hangsúlyozza. Felháborodva ír az indiai falvak „barbár önzéséről (barbarian egoism), amellyel „néhány nyomorult földdarabra fordítva figyelmüket némán túrik a birodalmak összeomlását, az elmondhatatlan embertelenségek elkövetését, nagyvárosok lakosságának a lemészárlását, úgy tekintve mindezt, mint természeti jelenségekre.”¹⁵

Ezekre az összehasonlításokra nem azért került sor, hogy kimutasuk: Marx Hegelt ismétli, hanem azért, hogy aláhúzzuk velük azt a tényt, hogy gyökeresen eltérő kritikai megközelítése ellenére, Marxnak kora legjobb *polgári* gondolkodói körében elfogadott előfeltevéseiből kellett kiindulnia. Ami döntő jelentőséggel bír, az az, hogyan bírálta felül, és helyezte el egy teljesen eltérő analitikus szerkezetben ezeket az előfeltevéseket.

Marx kezdettől kizárólag azokat a tényszerű alapmegállapításait vette át a hegeli általánosításoknak, amelyeket kellően megalapozottnak talált. Már 1853-ban megismerkedett a *Fifth Report*-tal (1812), e terjedelmes dokumentummal; Wilks *Historical Sketches of South India* (Történelmi vázlatok Dél-Indiáról, 1810) című művével, amelynek a faluközösségekről szóló részletét valószínűleg felvázolta egy Engelshez intézett levelében,¹⁶ John Campbell *Modern India*-jával (1852); James Mill *History of British India*-jával (Brit-India története, 1806–18),¹⁷ a parlamenti viták és jelentések kötetivel, különösen azokkal, amelyek megelőzték az 1853-as Charter Act-ot. Többször utalt a *Manusmriti*-re (‘Manu’), amelyet Sir Wil-

liam Jones fordításában olvasható¹⁸; és arra is hivatkozott, hogy olvasta François Bernier útleírását, amely igen hatásosan mutatta be a mogul birodalmat Aurangzeb idején.¹⁹

Ezzel figyelemreméltó olvasottságra tett szert, amellyel már ellenőrizhette Hegel túlzó kijelentéseit. Marx Indiáról alkotott koncepciójában nem követte hűségesen Hegelt: azt tette a nagy filozófus Indiáról alkotott koncepciójával, amit dialektikájával, „megfordította”. Egy Engelshez írt levelében már korábban feltette a kérdést: „Miért jelenik meg a Kelet története a vallások történetének alakjában?”²⁰ Azok a vallások sajátosságok, amelyeket Hegel az indiai kultúra alapjai között tartott számon, maguk is az indiai társadalmi szervezet, pontosabban: a faluközösség következményei voltak.²¹ Végsősoron – ahogy Marx 1853-ban elgondolta – ez volt a döntő jelentőségű intézmény, s gyakorlatilag minden ebből eredt.

2. A faluközösség

Nem meglepő, hogy Marxt ekkoriban fellelkesítette az indiai faluközösség felfedezése. Már a *Német Ideológiá*-ban megtörténtek az előkészületek a fő prekapitalista tulajdonformák feltárására. Időrend szerint megkülönböztették egymástól (a) a vadászaton, halászaton, korai mezőgazdaságon, a „fejletlen termelési színvonal”-on alapuló „törzsi” tulajdont, (b) az „ókori közösségi és állami tulajdon”-t, amely a polgárok és a rabszolgák közötti osztálykülönbségeket hozza létre, és (c) a „feudális vagy rendi” tulajdont, jobbágyi sorba taszított parasztsággal.²² Ezek a formák jórészt hipotetikusak voltak, bár a (b) tulajdonformát Marx a római társadalom, a (c) formát pedig a nyugateurópai társadalom tanulmányozásából szűrte le. Ekkor úgy tűnt, hogy India a tulajdonforma, a gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszer alapján hozzávetőlegesen beilleszthető a (b) formációba,²³ az angol megfigyelők leírásai is azt a nézetet erősítették meg, hogy a prekapitalista társadalmak – ellentétben a kapitalista társadalommal – az „eszmék törvényei” szerint járnak útjukat.

A *Tőke* első kötetében (1867) Marx az Indiai faluközösség fő jellegzetességének „a föld közös tulajdoná”-t nevezi.²⁴ Mit jelent ez pontosan? Marx gyakran úgy beszél, mintha arról lenne szó, hogy a falusiak a földet „közöszen művelik”. Forrása e tekintetben valószínűleg Wilks, aki így írt:

„Olykor közöszen művelik meg egy falu földjét, és a termést munka

szerint osztják szét, de általában minden birtokos a saját földjét műveli.”²⁵

Ez az állítás – melyet Marx a *Tribune* számára írt, és amelyet 1853-as cikkében idéz, – nem jelent meg a *Fifth Report*-ban, de egyik 1853-ban írt leveléből már úgy tűnik, ismerte Wilks leírását:

„E közösségek némelyikében a falu földjeit közösen művelik meg, többségükben azonban minden birtokos a maga földjén szánt-vet.”²⁶

A *Grundrisse*-ben Marx megemlíti, hogy „India néhány törzsénél” fennmaradt „a munka közös megszervezése”.²⁷ A *Tőke* első kötetében szorosan követte Wilks-t, sőt idézte is; a faluközösség közös földművelését pedig „a legegyszerűbb formá”-nak nevezte.²⁸

A közös mezőgazdasági tevékenység és a közös tulajdon közötti történelmi kapcsolatot Marx már a *Grundrisse*-ben (1857–58) felvetette. A közös tulajdon a közös mezőgazdasági tevékenységből származik, de ha már létrejött, fennmaradhat az egyéni gazdálkodás korában is.²⁹

A *Tribune* számára – a *Grundrisse* összeállításával egyidőben – írt cikkében Marx a „hindusztáni intézmények behatőbb tanulmányozását” sürgette, hogy alátámaszthatóvá váljon az a véleménye,

„hogy a hinduk földje eredetileg a faluközösség birtokában volt, amelynek hatalmában állt a földet kiadni az egyének számára, megművelésre.”³⁰

Mindezen Marx nyilván azt érti, hogy a falu vezetője a vállalkozó parasztok vagy az idegenek számára ugart enged át, megművelés céljából. Marx szerint a jogfejlődés a falu testületi tulajdona felé vezetett.

A *Grundrisse*-ben Marx kijelenti, hogy a faluközösségi tulajdon különbözteti meg az „ázsiai” közösségformát, a két másik, fejlett közösségformától, a rómainótól (ahol a földet a városi közösség birtokolja) és a germántól (ahol a tulajdon egysége a birtok).³¹

A közös földtulajdon mellett Marx felismert két, egymásnak látszólag ellentmondó jelenséget is, amelyek mélyen beágyazódtak az indiai faluközösségek világába. Az egyik a munkamegosztás kifejlődésének hiánya, amely „a mezőgazdasági és kézműves tevékenység domesztikális egységét” eredményezi. Ez a megfigyelés az 1853-as *Tribune*-cikkekben is felbukkant már, központi helyét megőrizte, és a *Grundrisse*, valamint a *Tőke* első kötetében ugyanúgy visszatért, mint igen sok egyéb írásában.³² A másik oldalról viszont kifejlődött egy ellentétes irányú szélsőség: „egy megváltoztathatatlan munkamegosztás létrejött. Ez a kasztrendszeren keresztül realizálódott, amely „a természeti törvények rendíthetetlen erejével” örök-

letessé tette „az egyéni mesterember, a kovács, az ács stb.” hivatását. Gazdasági alapját mindennek a „változatlan piac” képezte, amelyet a közösség nyújtott az iparos számára, megátolva az egyszer már rögzült társadalmi munkamegosztás bármily módosulását.³³ Bár e munkamegosztás klasszikus megfogalmazása a *Tőke* első kötetében található, Marx nyilván kezdettől tisztában volt az örökletes foglalkozások és a kasztrendszer jelentőségével.³⁴

Marx 1853-ban helytelenítően emlegette az indiai faluközösség inhereus „stagnáló, vegetatív életét”.³⁵ 1857–58-ban már azt állította, hogy a közösség változatlanságának oka saját struktúráin belül rejlik.

„A legszívósabban és legtovább szükségszerűen az ázsiai forma tartja magát. Ez az előfeltételében rejlik: abban, hogy az egyes nem önállóul a közösséggel szemben; abban, hogy a termelésnek önfenntartó köre, mezőgazdaság és kézműipar egysége, stb. van.”³⁶

Máshol Marx úgy érvelt, hogy az egyik törzsnek a másik által történő meghódítása, a meghódítottak társadalmának belső struktúráival együttműködve elősegítette a tulajdonformák megváltozását, a rabszolgaság vagy a jobbágyság kifejlődését. De az indiai közösségnek belső szilárdsága miatt az alávetettség nem változtatja meg alapvető természetét:

„A rabszolgaság és a jobbágyság csak a törzsi társadalmon alapuló tulajdon egyszerű továbbfejlődése. Szükségszerűen megváltoztatják a tulajdon formáját, de az ázsiai formával szemben szinte tehetetlenné válnak.”³⁷

Itt azonban szem előtt kell tartani, hogy Marx a közösség belső kondíciójáról beszél, és nem a társadalom egészéről, és már a *Tribune*-nak írott 1853-as cikkében megemlítette a faluközösségen belül létező rabszolgaságot.³⁸ Azt akarta mondani, hogy a „hódítók” nagyobb többletre tehetnek szert, ha a gazdaságilag megszilárdult közösséget zsákmányolják ki, mintha azokkal az egyénekkal törődnek, akikből a közösség összeállt.³⁹ A kizsákmányolási rendszert, amelynek az indiai faluközösségeket alávetették, Marx despotizmusnak nevezi, és csak ennek a leírásával tekinthetjük teljesnek az indiai prekolóniális társadalomról alkotott képét.

3. Despotizmus, többlet és árucikkek

Marx már olvasta Bernier írását 1853-ban, és egy Engelshez írt levélben bőségesen idéz belőle. Bernier fő tézise az volt, hogy a mogul biro-

dalom és a többi keleti állam azért hanyatlott, mert nem létezett a föld magántulajdona. Marx megjegyezte Bernier-nek azt az állítását, hogy a király volt „az egyetlen és kizárólagos tulajdonosa valamennyi földnek”, és hozzátette:

„Bernier joggal abban látja Kelet valamennyi jelenségének alapját – Törökországról, Perzsiáról, Hindusztánról beszél –, hogy magántulajdon nem létezik. Ez az igazi kulcsa még a keleti mennyországnak is.”⁴⁰

Bernier leírását, amely bemutatja, hogy az indiai tulajdon rendszere teljesen eltér az európaiótól, nem lehetett összeegyeztetni a közös tulajdon létezésével. Marx a *Grundrisse*-ben akarta megoldani a problémát. Ha a tulajdont a közösség vagy az állam birtokolja, az egyén „ténylegesen nincstelen”. Marx ezek után bevezeti a tulajdon és a birtoklás megkülönböztetését, így „a mindezen kis közösségek felett álló összefoglaló egység jelenik meg felsőbb tulajdonosként, vagy egyetlen tulajdonosként, a valóságos közösségek pedig ennél fogva csak örökös birtokosokként.”⁴¹

Továbbá:

„Az összegység – amely a despotában realizálódik, mint a sok közösség atyjában...A többletermék...ennélfogva magamagától ezé a felsőbb egységé. A keleti despotizmus és a benne jogilag létezni látzó tulajdonnélküliség közepette ennélfogva valójában alapzatként ez a törzsi vagy közösségi tulajdon létezik.”⁴²

Az uralkodó tulajdonának e meglehetősen misztikus elképzelésével azonban Marx hónapokon belül felhagyott, miután papírra vetette. Az indiai hűbértulajdonokról a *Tribune*-nak írt, 1858-as cikkében helyeslően idéz egy olyan véleményt, amely szerint

„a kormányzat állítólagos tulajdona nem más, mint a feudális jogon alapuló törvénykönyvekből elvont jogcím, amelyet elméletben valamennyi országban elismernek, bármekkora is legyen a kormány rendelkezésére álló hatalom, amellyel szükségleteinek megfelelően adót vet ki a földekre.”⁴³

Ennek az idézetnek az utolsó szavaival Marx valószínűleg arra utal, hogy az uralkodó földtulajdona összefügg a földadó mértékével. Ha ettől függött a többlet mennyisége, ami tulajdonképpen bérleti díj volt, akkor a király valóban megszabhatta, milyen kötelességei vannak a földbirtokosnak.⁴⁴ Ennek van döntő jelentősége az uralkodónak, mint birtokosnak az elismerésével kapcsolatban. Az érvelés a *Tőke* 3. kötetében vált explicitté, abban a szövegrészben, amelyet Marx 1863–67-ben állított össze:

„Ha nem magánföldtulajdonosok, hanem mint Ázsiában, az állam az, ami velük közvetlenül szembelep, mint földtulajdonos, és egyszerűsmind szuverén, akkor járadék és adó egybeesik, vagy helyesebben, akkor nem létezik a földjáradék e formájától különböző adó. Ilyen körülmények között nem szükséges, hogy a függőségi viszony akár politikailag, akár gazdaságilag szigorúbb formát öltjön, mint amely minden alattvalói helyzetben közös ezzel az állammal szemben. Itt az állam a legfőbb földesúr. A szuverenitás itt a nemzeti méretben koncentrált földtulajdon. Ám ezért ekkor nem is létezik semmiféle magánföldtulajdon, bár létezik a földnek, mind magán-, mind közös birtoklása és hasznélvezete.”⁴⁵

A „keleti despotizmus” tehát Marx analízise szerint lényegileg járadék-feltevő szuverenitás, és gyakorlatilag nem rendelkezik olyan politikai vonásokkal, mint az önkényuralmi, vagy abszolút monarchia, amelyekkel az európai liberális gondolkodás ruházta fel.⁴⁶

A *Tribune* 1858-as cikke, amelyből már idéztünk, arra utal, hogy Marx tisztában volt a brit hódítás előtti indiai társadalom komplexitásával, ahol nem létezett egyszerű „hűbéres” kapcsolat a paraszt és az állam között, ehelyett inkább egy trianguláris kapcsolat állt fenn, amelyben más osztályok, név szerint a „zamindárok” is igényt tartottak a többletre. Marx felismeri, hogy a magukat földbirtokosnak tartó zamindárok alá voltak vetve a kormány adókivetéseinek, s a parasztot bérlővé súllyesztették. Marx mégis idézte azt az ellentétes és hivatalos brit véleményt, amely szerint

„a zamindárok és a talukdárok a kormány tisztviselői, akik ellenőrzik, begyűjtik és a fejedelemnek adják át a falura kivetett adót.”⁴⁷

Más szavakkal: állítólagos jogaikat bitorlással szerezték meg az államtól. De azért „az előírások kedveztek számukra”, és „Oudh-ban ezek a feudális földbirtokosok igen nagy mértékben korlátozták mind a kormányzat törekvéseit, mind a termelők jogait”.⁴⁸

Döntő fontosságú ezekben a megfigyelésekben, hogy Marx számára az ázsiai államot nem képviselte egyszerűen egy magánszemély, vagy egy „felsőbb közösség”; az állam magában foglalt egy meghatározott társadalmi osztályt, amely kisajátította a terméktöbbletet az adóbérlés mechanizmusának eszközével. Csak ilyen osztályból fejlődhetek ki, a többlet-elsajátítás folyamatának területi terjeszkedése során, a földesúri jogokkal rendelkező helyi mágnások, akik elnyerhették egy olyan óvatos írótól, mint Marx, a „feudális földbirtokosok” címet.

Ha az egyéni földesúri birtok bitorlás révén kifejlődhetett az állami

földbirtokból, vajon az állami nem a hódítás aktusa, a legteljesebb bitorlás révén jött létre? 1853-ban Marx valóban arra gondolt, hogy a „földbirtok hiányá”-nak, vagyis az állami tulajdonnak intézményét „egész Ázsiában” a muszlim hódítók alapíthatták meg.⁴⁹ Ez az elgondolás igen fontos következményekkel jár, hiszen azt sugallja, hogy az adóbérllet legteljesebb formájában az iszlám politika egyéni sajátossága volt. Később Marx nem elevenítette fel ezt a gondolatot, amely igen sajátos értékekkel bír, mert arra utal, hogy Marx még 1853-ban is hajlott annak elismerésére, hogy maga a történelem is közrejátszhatott az indiai vagy ázsiai társadalmi szerkezet alapvető formáinak létrejöttében.

Úgy tűnik, Marx egy igen fontos szempontból módosította, vagy finomította elképzeléseit a *Tőke* első kötetének kiadását megelőző tizenegynéhány év alatt. A cseréről, vagy a kereskedelmi cikkek termeléséről van szó, amely alapvető fontossággal bír a prekoloniális indiai társadalom történelmi természetének értelmezésénél. A *Grundrissé*-ben Marx megjegyzi, hogy valamennyi közösségben (indiai, római, germán) „a gazdasági cél a használati érték termelése”, vagyis a közösség igen kis mennyiséget termel csere céljából.⁵⁰ „A cserére alapozott termelés rendszere” a kommunális forma „történelmi felbomlását” jelzi.⁵¹ A *Tőke* harmadik kötetében azt olvashatjuk, hogy az „indiai közösség”-re, akár az európai antikvitásra vagy a középkorra a „natúrális gazdálkodást” fenntartó „termelési mód” a jellemző – vagyis a nem csere céljából termelő gazdaság. A *Tőke* első kötetében Marx kimutatja, hogy a többlet kieroszakolható és elfogyasztható a csere közvetítése nélkül is. Az indiai mágnások helyzetét példaként hozza fel:

A mágnás a mezőgazdasági termékek többletét, mint járadékot kisa-játítja, majd részben természetben elfogyasztja, részben átengedi a „nem-mezőgazdasági dolgozók”-nak. A termelés és az újratermelés fokozatosan bővülő mértékben követi egymást itt, nemcsak a tőke beavatkozása nélkül, ahogy Marx hangsúlyozza, de az árucserre minden formájának a hiányában.⁵²

Nyilvánvalóan Richard Jones volt Marx forrása, és ha más Marx-írásokat nem ismernénk, azt kellene hinnünk, hogy a régi indiai társadalmat a közösségen belüli és kívüli csere teljes hiánya jellemezte. De a *Tőkének* ugyanebben a kötetében fellelhető, klasszikussá vált részlet minden kétséget eloszlat az indiai közösséggel kapcsolatban, és bebizonyítja, hogy Richard Jones mágnása Marx szerint nem volt jellemző az indiai társadalom egészére, mindössze egy lehetőséget illusztrált, nem többet.

A *Tőke* szóban forgó részletében Marx szembeállítja a falu belső termelési körülményeit „a munkának az indiai társadalom egészében árucseré által közvetített megosztásával”. Így a falun kívül a csereérték és nem a használati érték uralkodott. Itt „csupán a termékek többlete változik át áruvá, részben megint először az állam kezében, amelyhez egy meghatározott mennyiség emberemlékezet óta odaáramlik, mint természetbeni járadék.”⁵³

Ezek az állítások döntő fontosságúak, bár ritkán vonták le belőlük a kellő következtetéseket. Azt jelentik, hogy

(a) A paraszt termékeinek egy részét önfenntartás céljából termelte meg, és ez nem jutott el a piacra.

(b) A maradék – a többlet-termék – egy részét a paraszt természetbeni járadékként befizette. Marx szerint ez volt a többlet normális kisajátítási módja Ázsiában.⁵⁴ Miután a terméket elvették a paraszttól, az a piacra került az állam jóvoltából, és így vált árucikké, a falun kívül.

(c) A többlet másik (feltehetően kisebb) része a falun belül vált árucikké, mert az a paraszt termelte, amelyik pénzjáradékot fizetett. Az árucikkek piaca mégis a falun kívül maradt.

Az önálló gazdálkodás így csak a falura korlátozódott; a falun kívül az árucseré-forgalom dominált, és sajátos működésével munkamegosztást eredményezett. Meghökkenően nagy a különbség a prekolonális India és „sok ókori latifundium, Nagy Károly villái s többé-kevésbé az egész (európai) középkor” között, ahol a mezőgazdasági terméknek semmilyen, vagy csak nagyon jelentéktelen része kerül be a forgalomba, sőt még a termék azon részének is csak viszonylag jelentéktelen része, amely a földtulajdon jövedelmét képviseli.⁵⁵ Lehetséges talán, hogy Marx a pénzgazdálkodás magasabb szintjét tételezi fel a prekolonális India, mint a középkori Európa esetében?

Kár, hogy nem tudjuk, miért érezte Marx annak a szükségét, hogy ilyen nagy súlyt fektessen az indiai árucseré-forgalom jelentőségére. Valószínűleg rábukkant a *Fifth Report*-ban a járadékot pénzben fizető parasztokra történt utalásokra.⁵⁶ A *Tribune*-cikkből arról is írt, hogy a bengáli zamindárok helyét a Permanent Settlement (állandó letelepedés) hatására „spekuláns kereskedők” vették át.⁵⁷ E spekulánsoknak már a régebbi társadalomban is jelentős kereskedelmi tőkével kellett bírniuk, hogy később felvásárolhassák „Bengál összes földjét”.

1853-ban, Bernier művének elolvasása után Marx valószínűleg úgy gondolta, hogy az indiai városok, Bernier leírása szerint, a modern európai

városoktól különböző gazdasági alapra épültek: „tulajdonképpen nem mások, mint katonai táborok (military camps).” Egy Berniertől kölcsönzött hosszú idézettel hangsúlyozza a katonák és a táborokat követő elemek nagy számát, és hajlamukat arra, hogy a létminimum szintjén éljenek.⁵⁸ Ezek az állítások azt a véleményt igazolják, hogy a többleterméket a városokban az uralkodónak és nemességének az égisze alatt fogyasztották el; semmi nyoma annak, hogy a városi gazdaság a közvetlen fogyasztásra vagy az árucserére épülne. Valójában azonban Marx felismerhette, hogy Bernier leírása szerint minden tranzakcióban a pénz-fizetés a norma.

1853-tól Marx arra a kérdésre kereste a választ, miért sikerült az indiai vagy ázsiai államnak az adót bérösszeggé változtatni, amíg erre Európában nem került sor. Mindez részben az indiai közösség „ellent-nem-álló” természetével magyarázható, de egy eredetileg Engels nevéhez fűződő gondolat kidolgozása során megtalálta az államnak a termelés felett gyakorolt közvetlen ellenőrzése mögött álló gazdasági tényezőt. Ez a mesterséges öntözés volt, amelyet azon a szinten, amelyre Indiában szükség volt, csak a centralizált despotizmus hajthatott végre.⁵⁹ Miután a tézis 1853-ban felvetődött, a *Grundrisse*-ben, majd a *Tőke* első kötetében ismét felbukkant.⁶⁰ Engels 1878-ban az *Anti-Dühring*-ben — amelyet Marx átnézett — ismét előtérbe állította ezt a gondolatot.⁶¹ Kellő megalapozása nem történt meg, de még így is elég hatásos volt ahhoz, hogy megindítsa a „hidraulikus társadalmak”-ról teoretizáló szakirodalom áradatát, amelyet Wittfogel *Oriental Despotism* (Keleti despotizmus, 1957) című kötete koronázott meg.⁶²

4. Az ázsiai mód – megfontolások

Marx jóval 1867 előtt kialakította India és (amint gondolta) Ázsia nagy része gyarmatosítás előtti politikai és gazdasági rendszere alapvető elemeinek átfogó elméletét. 1859-ben valószínűleg biztos volt abban, hogy az „ázsiai termelési mód” önálló helyet érdemel az emberiség történelmében.⁶³

Ez a termelési mód, ahogyan Marx kigondolta, két megkülönböztető jellegzetességgel bír, a faluközösséggel és a keleti despotizmussal. Az első fontos szerepet töltött be a munkafolyamat szabályozásában: önfenntartó kistermelés, személyes függőség (individual bondage) nélkül, de meghatározott foglalkozásokkal. A despotizmus lényege az adók és a bérleti összegek azonossága, vagyis a többletnek az államgépezeten keresztül történő

kisajátítása. Míg a természetes gazdálkodás a falvakban fennmaradt, az árucikk-forgalom kifejlődhetett a rendelkezésre álló többlet alapján, a falvakon kívül.

Ha ez így van, a pre-kolóniális indiai társadalom (mint klasszikus „ázsiai” típus) fejlett osztálytársadalom volt, többlet-elsajátító uralkodó osztállyal, és a közösségen kívüli cserére alapozott munkamegosztással. Hobsbawm-nak így aligha lehet igaza, amikor a *Grundrisse* alapján azt feltételezi, hogy „az ázsiai rendszer... még nem osztálytársadalom, vagy ha mégis az, akkor a legprimitívebb formája.”⁶⁴ Éppen ellenkezőleg, erre az időre Marx már minden 1853-as lelkesedését elveszítette, amit Hegelnek ama bizonyos kijelentése iránt érzett, hogy az indiai társadalomnak valójában nincs is történelme. Azt azért fenntartotta, hogyha van, akkor „stagnáló”, vagy lassan változó.

Bármilyen meggyőzőnek is tűnhet számunkra az „ázsiai mód” elmélete, amellyel Marx a pre-kolóniális gazdaságot minősítette, jó okunk van azt hinni, hogy 1867 után egyre több fenntartást táplált az „ázsiai” koncepcióval kapcsolatban. Túl sok kérdés maradt megoldatlan.

Az első, meglehetősen komplex kérdés az ázsiai rendszer helyére vonatkozik a társadalmi fejlődés menetén belül. 1859-ben előszavában, amit *A politikai gazdaságtan kritikájához* írt, Marx úgy beszél, mintha az ázsiai mód a klasszikus antikvitás előtt jött volna létre. 1868-ban megerősítette ezt a véleményét, hogy „mindenütt Európában az ázsiai, illetve indiai tulajdonformák alkotják a kezdetet.”⁶⁵ De ezek a korai közösségek nem termeltek többletet, ahogy ezt Engels tisztázza az *Anti-Dühringben* (1878), egy Marx által átnézett és elfogadott könyvben.⁶⁶ A korai közösségek tehát nem sorolhatók be az „ázsiai” rendszerbe, amelynek a többlet-termelés fontos összetevője volt. Az ázsiai rendszer tehát csak párhuzamos folyamat lehet a rabszolगतartó és feudális társadalmak kifermálódása mellett, és nem előzheti meg létrejöttüket. Az *Anti-Dühring* „a keleti despota vagy satrapa” létrejöttét „az osztályok kifermálódásának folyamatában” helyezi el, ahol „az elkülönült, egyéni uralkodók uralkodó osztállyá egyesülnek.”⁶⁷

Amíg az ázsiai vagy indiai társadalom ily módon elvesztette primitív, antik jellegét, Marx nem hagyhatta figyelmen kívül azt a folyamatot, amelynek létezését már régen elfogadta, de következményeire mindaddig kevés gondot fordított. Ha az indiai közösség eredeti formájában közös földművelést folytatott, akkor az egyéni kistermelők kialakulása – amely ma már az uralkodó forma⁶⁸ – egy alapvető változást jelent e „változat-

lan” társadalom történetében. Ellentmondás van a közös tulajdon és az egyéni művelés között is. Ezt a kérdést Marx nem Indiával, hanem Oroszországgal kapcsolatban vetette fel határozottan, de a logika mindkét országra alkalmazható. A közös tulajdon és a megosztott kistermelés kombinációjában

„a mobil tulajdon, amely még jelentős szerepet játszik a mezőgazdaságban, fokozatosan a közösség tagjainak differenciálódásához vezet, és így lehetővé teszi az érdekkonfliktusok kialakulását, különösen az állam pénzügyi nyomásával együtt.”⁶⁹

Mindezt Marxnak Kovalevsky *Communal Landholding* (Közös földtulajdon) című könyvéhez írt feljegyzéseivel együtt kell megfontolnunk, amelyekben már megjegyezte, hogy az indiai faluközösségen belül megjelenik a magántulajdon, ami a közösség ellentmondásainak kiéleződését idézi elő.⁷⁰ Így tehát nem is lehetett tovább fenntartani azt a véleményt, hogy az indiai közösség belsőleg teljesen stagnáló intézmény.

Ugyanezekben a Kovalevsky-műhöz írt feljegyzésekben Marx ismét kifejezi azt a véleményét, hogy az indiai közösségek más rendszerhez tartoznak, mint a római-germán feudalizmus. Itt válik érdekessé, hogy a különbségük nem más, mint az indiai jobbagység hiánya, és az, hogy a „nem-nemes osztályok” tagjai nem bírnak elidegeníthetetlen földet.⁷¹ Ezek nem olyan jellegzetességek, amelyek miatt az indiai közösségeket alsóbbrendű történeti állapotban leledzőnek tekinthetnénk, még az árucikk-forgalom és a magántulajdon szempontjából sem.

Ha az indiai közösségnek van történelmi fejlődése, akkor ez csak fokozottabban igaz a gazdasági szuperstruktúrára, az úgynevezett Keleti Despotizmus gépezetére nézve. 1853-ban Marx feltette a kérdést, vajon az iszlám politika felelősnek tekinthető-e az uralkodó tulajdonjogaiért?⁷² Lehetséges, hogy Marx később felismerte az ebben rejlő ellentmondásokat. Kovalevsky ugyanabban az 1879-es könyvében, amit Marx olvasott, a „Mahometi elméletet és gyakorlatot” kritizálta, amely állítólag elutasította a föld magántulajdonát.⁷³ Így aztán még az ázsiai államnak, mint a föld birtokosának, és a földmagántulajdon hiányának az elképzelése is megsemmisülni látszott, bár mindez nem érintette szükségszerűen az adó és a többlet (a bérletösszeg) gyakorlati azonosságát.

Marx további olvasmányai közé tartozott Elphinstone *History of India* (I. története) című írása is, amelyről az 1870-es években bőséges jegyzetanyagot készített. A legtöbb lejegyzett tény dinasztia-történeti; Akbáról, a nagy mogul uralkodóról (1556–1605) Marx feljegyezte és alá is húz-

ta, milyen intézkedésekkel növelte bevételeit. Feljegyezte, hogy Akbár a termények egyharmadát adóalappá nyilvánította, és ami még fontosabb, az adót pénzben szedte be, a régebbi árak átlagát kiszámítva az átszámítás-hoz.⁷⁴ Mint láttuk, Marx a *Tőke* első kötetében már elismerte, hogy a földjáradékot részben készpénz formájában fizették be. De ez az információ egész biztosan radikálisan megváltoztatta azt az előfeltevését, amelyet a *Tőke* harmadik kötetében fejt ki, nevezetesen: azt, hogy a termékjáradék volt „a mozdulatlan (stationary)társadalmi állapotok” fenntartója Ázsiában.⁷⁵ A pénz-kapcsolat bevezetése minden elemében ellentmond ennek az előfeltevésnek, mind a természetbeni járadék, mind a „mozdulatlan körülmények” szempontjából.

Végül még az ázsiai „despotizmus” is kezdte elveszíteni korábbi féltelmetes jellemvonásait. A.L.H. Gunawardana kimutatja Henry Summer Maine *Lectures on the Early History of Institutions* (Tanulmányok az intézmények korai történetéről, 1875) című művéhez írt jegyzeteiben, hogy Marx kifejezetten szembeállt minden társadalom felett álló hatalommal, és azt állította, hogy ez a társadalmi ellentmondások miatt jött létre.⁷⁶

Elég is ennyi bizonyíték arra, hogy Marx folytatta Indiáról való tanulmányait 1867 után, s ez oda vezetett, hogy több korábbi elképzelését felülvizsgálta a prekolonialis Indiáról. Ráadásul a primitív kommunizmus új teoretikai megformálása, amelyet Morgan művei megerősítettek az indiai közösség jellegzetességeinek általánosításához vezetett (különösen az ősi közös földművelés), és ahhoz, hogy egy korábbi korszakba kerültek át. Ezzel összefüggően e primitív korszak társadalmi fejlődésének alapvető mechanizmusai is általánosíthatóvá váltak. A stagnáló ázsiai mód már nem illett bele a finomított teoretikai rendszerbe, a részletesebb kutatások pedig az indiai közösségekről és a pénzügyi rendszerről alkotott korábbi tézisek újjáalakítását sürgették. Annyi bizonyos, hogy nem lehet kizárólag Engelst okolni az ázsiai mód elejtéséért.⁷⁷

Marx későbbi éveiben fenntartással viseltetett az ázsiai kategóriával szemben, de sohasem tévesztette szem elől az indiai társadalom és gazdaság specifikus sajátosságait. Mindig helytelenítette, hogy az indiai közösségeket „feudális”-nak nevezzék. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a mezőgazdasági és a kézműves tevékenység egységéről, valamint a megváltoztathatatlan munkamegosztásról, mint az indiai falu-gazdaság két alap-pilléréről nyújtott pontos analízise ma sem veszített értékéből. A mai gazdaságtörténeteseknek ugyanazt a kérdést kell feltenniük, mint amit Marx feltett, ha a földjáradék formájában megjelenő „járadék” származá-

sának a kérdéseit kutatják. A kontraszt, amit Marx a többlet elidegenítésén alapuló piacgazdaság és a falun belüli „natúrális gazdálkodás” között kihangsúlyozott, ma is változatlan, bár az árutermelés behatolása és a falun belüli differenciálódás sokkal kiterjedtebb lehet, mint amennyire ezt Marx feltételezte. Az ő véleménye szerint a városi gazdaság parazita jellegű, és az árutermelés még nem hatolt be valójában a mezőgazdaságba. Igen figyelemre méltó kísérletet tett annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mi akadályozta meg a kapitalista fejlődés lehetőségeinek érvényesülését az indiai gazdasági életben.⁷⁸ Mindez értékes eszmei öröksége az indiai történészeknek, és arra inspirálja őket, hogy tárják fel a változás mechanizmusait egy olyan társadalomban, amelyet egykor maga Marx is, meglehetősen igazságtalanul, változatlanul tekintett. •

Jegyzetek

1. A következő gyűjteményes köteteket használtam: K. Marx – F. Engels: *On Colonialism*, Foreign Languages Publishing House, Moszkva; K. Marx – F. Engels: *The First Indian War of Independence, 1857–1859*, Foreign Languages Publishing House, Moszkva, Marx–Engels: *Selected Correspondence, 1846–1895* National Book Agency, Calcutta, 1945. Egy korábbi kiadás, az R.P. Dutt által bevezetett Karl Marx: *Articles on India*, első indiai kiadás, People’s Publishing House, Bombay, 1943 – ma már csak történeti értékkel bír.
2. A Grundrisse következő kiadását használtam: Karl Marx: Grundrisse, Martin Nicolaus előszavával, Penguin Books, London, 1973. Történelmi részleteit Jack Cohen fordította, E.J. Hobsbawn előszavával, *Pre-Capitalist Economic Formations* címmel jelent meg 1964-ben Londonban, Lawrence és Wishart kiadásában.
3. A *Tőke* első kötetének 1938-as, londoni, Moore-Aveling által lefordított, Dona Torr, George Allen and Unwin kiadásában megjelenő példányát használtam. A második és harmadik kötetet a moszkvai Foreign Languages Publishing House 1957-es (2. k.) és 1959-es (3. k.) kiadásában olvastam.
4. K. Marx: *Notes on Indian History (1664–1858)* Foreign Languages Publishing House, Moscow, n.d. (186. pp. Without index)
Sajnos a kiadók nem közlik, mikor készítette el Marx a jegyzeteit. De erre valószínűleg 1870 után, Sewell: *The Analytical History of India* című könyvének megjelenése után került sor. A másik mű, Elphinstone *History of India*-ja már 1841-ben megjelent, de 1874-ben újra kiadták.
5. Lásd Daniel Thorner: Marx on India and the Asiatic Mode of Production. *Contributions to Indian Sociology* IX. 1966, december. 58–63.
6. G.W. Friedrich Hegel: *The Philosophy of History*, tr. J. Dover Publications, New York, 1956. 163.; Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Budapest, 279.
7. i. m. 142.
8. Az 1853. július 22-re keltezett Tribune-cikk: *A gyarmatosításról* 36–37.

9. Hegel, i. m. 141. magyar kiadás. 290.
10. Hegel, i. m. 150.
11. Az 1853. jún. 10-re keltezett Tribune-cikk: *A gyarmatosításról*, 36–37.
12. Hegel, i. m. 144. magyar kiadás, 292.
13. Hegel, i. m. 154. magyar kiadás, 302.
14. *Fifth Report from the Select Committee on the Affairs of the East Indian Company*, 1812 (Fotó-offszet kiadás, Irish University Press, Series of British Parliamentary Papers, Colonies: East India: 3. Shanon, 1969.) 85.; Marx idézete a Tribune 1853. jún. 10-i számában írt cikkében: On Colonialism, 35–36.
15. Tribune-cikk, i. m. 36–37.
16. Úgy látszik, Marx Wilks leírásához folyamodott a faluközösségekkel kapcsolatban (Murray Hammich kiadás, Mysore, 1930, I. 136–9.), Engelshez írt levelében, 1853. jún. 14. (On Colonialism, 279–80) V.ö.: Gunawardana cikkével, *Indian Historical Review*-ban 372–73.; *A Tőke* első kötetében Marx kifejezetten forrásként idézi Willkst, a faluközösségek kapcsán. MEM, Budapest, 1972. 23. köt. Tőke I. 335–336.
17. A New York Daily Tribune-nek írt cikkeiben többször is idéz Campbelltől. Lásd még: MEM, 23. köt. *Tőke*, I. 336.; Müll *Historyját* is idézi 1853-ban Marx (On Colonialism, 43)
18. A Manu-ra való utalás egy 1853. jún. 14-i levelében található. (Selected Correspondance, 62; MEM, 28. köt. 249–253).
19. Selected Correspondance, 57–58; MEM, 28. köt. 239, 245. Bernier rászolgált Marx elismerésére, hiszen a mogul birodalom hanyatlásának tényezőit próbálta analizálni. Engels megjegyzéseit Bernier-ről lásd: MEM, 28. köt. 238–239.
20. Az 1853. jún. 2-i levél, MEM, 28. köt. 238.
21. Az 1853. jún. 10-i cikk a Tribune-ban, On Colonialism, 36–37.
22. Karl Marx – Friedrich Engels: A német ideológia. Magyar Helikon, 1974. 25–27.
23. Erre utal Engels kérdése (jún. 6-i levél): „Hogy lehet az, hogy a keletieknél nem jött létre a földtulajdon, sem annak feudális formája?” MEM, 28. köt. 236–239.
24. MEM, 23. köt., Tőke I. 335.
25. Wilks: *Historical Sketches of South India*, Mysore, 1930, Murray Hammick. I.k. 137. (eredeti kiadás: London, 1810).
26. 1853. jún. 14-i levél, MEM, 28. köt. 252.
27. MEM, 46/I. köt. 358.
28. MEM, 23. köt. 335.
29. MEM, 46/I. 335.
30. Megjelent 1858. máj. 25-én (On Colonialism, 163).
31. MEM, 46/I. 359–366.
32. MEM, 46/I. 360; MEM, 23. köt. Tőke I. 335.
33. MEM, 23. köt. Tőke I. 336.
34. Lásd például „a megélhetés örökletes eszközei”-re és a „kasztmegkülönböztetésekre” történő utalásokat az 1853 jún. 10-i cikkben (On Colonialism, 36–37.)
35. MEM, 46/I. köt. 366.
36. uo.
37. MEM, 46/I. köt. 374.
38. 1853 jún. 10-i levél On Colonialism, 37.

39. MEM, 25. köt. 586. ahol Marx azt állítja, hogy a jobbágság személyes köteleke nem szükségszerű ott, ahol – mint Ázsiában – az állam a „földbirtokos”. „Ilyen körülmények között nincs szükség más politikai vagy gazdasági nyomásra, mint arra, amit az állam gyakorol valamennyi alattvalója felett.”
40. MEM, 28. köt. 239.
41. MEM, 46/I. köt. 357.
42. uo.
43. 1858. máj. 25-i cikk: On Colonialism, 162.
44. Az a kijelentés, hogy a király valamennyi föld birtokosa, a 18. század előtt nem hangzott el egyetlen indiai forrásban sem, bár az európaiak már a 16. századtól gyakran hangoztatták. Nyilván a gyakran „bérösszeg”-nek nevezett földadó sugallta nekik a mindent felölelő királyi földbirtokot. (Lásd: Irfan Habib: *Agrarian System of Mughal India*, Bombay, 1963. 12–113.
45. MEM, 25. köt. Tőke III. 745.
46. Lásd Macaulaynak Lord William Bentinck felett tartott gyászbeszédét, amelyben szembeállítja a „brit szabadságot” a „keleti despotizmussal”.
47. 1858. jún. 7-i Tribune-cikk: On Colonialism, 163.
48. uo.
49. 1853. jún. 14-i levél, MEM, 28. köt. 253.
50. MEM, 46/I. köt. 366–367.
51. uo.
52. MEM, 23. köt. 335.
53. MEM, 23. köt. 335.
54. uo.
55. MEM, 25. köt. 741.
56. Sir John Shore a *Fifth Report* 1. függelékéhez írott híres feljegyzésében kijelenti: „Egész Bengáliában pénzben fizetik a ráják a bérösszeget”. 192. 1. 226. §.
57. 1853. júl. 19-i cikk: On Colonialism, 73.
58. Selected Correspondance, 57–58; MEM, 28. köt. 242. Az idézetek Bernier *Travels* (Oxford, 1916, V.A. Smith) című könyve 219–20., 151–2., és 381–2. oldaláról származnak.
59. Egy Marxhoz írt levelében (1853. jún. 6.) arról beszél, hogy a Szaharától „Indiáig és Tatárföldre” terjedő hatalmas területen a „mesterséges öntözés” a „mezőgazdaság elsődleges feltétele”. A keleti kormányzat három egységét is elkülöníti a továbbiakban: pénzügy, belügy és közmunkák. Marx beilleszti ezeket az eszméket az 1853. jún. 10-i Tribune-cikkébe. On Colonialism, 33–34.
60. MEM, 46/I. köt. 358.
61. Engels: Anti-Dühring, Idegen nyelvű irodalmi kiadó, Moszkva, 1947. 259–260.
62. E könyvről írt kritikámat lásd: *Enquiry*, Delhi, no. 6, 54–73.
63. „Nagy körvonalakban az ázsiai, az ókori, a feudális és a burzsoá termelési módot tekinthetjük a társadalom gazdaságfejlődési korszakainak.” (Contribution to the Critique of Political Economy tr. N.J. Stoke, Calcutta, n.d.13.)
64. E.J. Hobsbawm bevezetése a *Prekapitalista formációk*-hoz. Ha nincsenek osztályok, nincs osztályharc sem. Wittfogel: „A hidraulikus társadalmak története arra utal, hogy az egész emberiség visszatérő betegsége, az osztályharc nem más, mint a multicentrikus és pluralista (nyugati) társadalmak luxusa.” (Oriental Despotism, 71.)

65. 1868. márc. 14-i levél MEM, 32. köt. 40. Marx azt állítja, hogy Maurer műve megerősítette meggyőződését.
66. Engels: *Anti-Dühring*, i. m. 262.
67. *Anti-Dühring*, 258–259.
68. Ezt Marx 1853-tól elismerte. Lásd fentebb.
69. A Vera Zszulicshoz írt levél második változata, 1881, márc. 8.
70. D. Thorner: *Contributions to Indian Sociology*, II. 1966. 60–62. Vajon mit mondott volna Marx, ha megismeri az indiai faluközösség legkorábbi leírását a *Milindapanho*-ból (i.sz. 1. sz.). Amikor a falu vezetője összehívja a falu népét, akkor csak a „családfőket” várja el: „Sokan nem jönnek el: nők, férfiak, rabszolgák és rabszolganők, bérmunkások, szolgák, parasztok, betegek, ökrök, bivalyok, juhok, kecskék, kutyák – de mindezek nem számítanak.” (Questions of King Milinda, Rhys Daves ford., I. k. 208–209.)
71. Idézi Hobsbawn a Prekapitalista formációkhoz írt bevezetésében. 58.
72. 1853. jún. 14-i levél. (On Colonialism, 62.) MEM. 28. köt. 250–251.
73. Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás*. New York, 1968. Modern Reader Paperback. 372–373.
74. Karl Marx: *Notes on Indian History (664–1858)*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, n.é. 42.
75. MEM, 25. köt. Tőke III. 750.
76. *Indian Historical Review*, II. 387. Gunawardana szerint a jegyzetek „Marx elégedetlenségét jelzik a keleti állam természetéről a Grundrissében alkotott saját elképzelésével.”
77. Amikor Engels megírta *A család, a magántulajdon és az állam eredetét*, egyáltalán nem utal erre a rendszerre. Lásd azt a részt, amikor „a civilizáció három nagy korszaká”-ról beszél.
Hobsbawn ezt némi túlzással próbálja megindokolni (bevezetése a Prekapitalista formációkhoz, 52.). Lásd: Wittfogel: *Oriental Despotism*, 386.
78. Ez persze fontos vitatéma az indiai történészek körében. Saját nézetemről lásd: *Potentialities of Capitalist Development in the Economy of Mughal India*, Enquiry, NS, III. 1–56. Azzal, hogy a középkori indiai társadalmat néhány indiai és szovjet történész feudálisnak nevezi, arra utalnak, hogy a kapitalizmus létrejöttét a brit hódítás akadályozta meg. V.I. Pavlov ismerteti a vitát, a bizonyítékok közvetlen használatával együtt: *Historical Premises for India's Transition to Capitalism*. Nauka, Moszkva, 1978, 4–159.